

ВОБРАЗЫ-ЛОКУСЫ Ў МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ: СПЕЦЫФІКА, ФУНКЦЫІ (на матэрыяле аповесці Уладзіміра Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха»)

Тэрмін «локус» у якасці абзначэння асаблівага віду мастацкіх вобразаў у літаратурных творах пакуль не набыў вялікай распаўсюджанасці сярод навукоўцаў, але яго ўжыванне ў апошнія гады значна пашырылася. Упершыню дадзенае паняцце ў дачыненні да гуманітарных навук выкарыстаў фалькларыст С. Няклюдзі ў артыкуле «К вопросу о связи пространственно-временных отношений с сюжетной структурой в русской былине» (1966)¹. У дачыненні да літаратурных твораў тэрмін «локус» пачаў ужываць Ю. Лотман у артыкулах аб семіётыцы мастацкай прасторы. У далейшым тэрмін набыў пашырэнне сярод фалькларыстаў (асабліва прадстаўнікоў маскоўска-тартускай школы), а ў апошнія гады яго ўсё часцей выкарыстоўваюць таксама і літаратуразнаўцы.

На дадзены момант паняцце «локус» не з'яўляецца канчаткова вызначаным, але ўжо склаліся пэўныя тэндэнцыі ў яго разуменні. Часцей за ўсё локусы трактуюцца як прасторавыя вобразы ў фальклорных і літаратурных творах. Прычым гэтыя вобразы замкнёнай прасторы, якія апісваюць асобныя аб'екты, сэнсава адмежаваныя ад іншых (напрыклад, асобны лес, будынак, пячора і г. д.). У гэтым плане аналізаваная з'ява адначасова і суадносіцца, і процістаўляецца яшчэ аднаму тэрміну – «топас», які таксама можа ўжывацца ў значэнні вобраза прасторы, але ў апошні час навукоўцы разумеюць пад

¹ *Неклюдов С. Ю.* К вопросу о связи пространственно-временных отношений с сюжетной структурой в русской былине // Тезисы докладов Во Второй летней школе по вторичным моделирующим системам, Тарту, 16–26 авг. 1966 г. / Тарт. гос. ун-т. Тарту, 1966. С. 42–44.

ім вобраз адкрытай прасторы (напрыклад, мора, стэп і інш.). Так, В. Ю. Прокоф'ева адзначае, што топас – «... гэта значымае для мастацкага тэксту... месца разгортвання сэнсаў, якое можа карэліраваць з якім-небудзь фрагментам (або фрагментамі) рэальнай прасторы, як правіла, адкрытай... паняцце “локус” прымяняецца ў асноўным да закрытых культурных фрагментаў прасторы»¹.

У многіх даследаваннях (пачынаючы з С. Няклядава і Ю. Лотмана) падкрэсліваецца шчыльная ўзаемасувязь локусаў з сюжэтам, канфліктам і персанажамі, адзначаецца, што тэрмінам «локус» трэба абазначаць асабліва важныя для сюжэта твора вобразы замкнёнай прасторы. Калі ў іх трапляе персанаж, гэта аўтаматычна азначае яго ўступленне ў новую канфліктную сітуацыю ці новую перыпетыю. Ю. Лотман пісаў на гэты конт: «У адносінах да героя гэтыя “месцы” з’яўляюцца функцыянальнымі палямі, пападанне ў якія роўнае ўключэнню ў канфліктную сітуацыю, уласціваю дадзенаму locus’у»².

Такім чынам, **вобраз-локус** (ад лац. *locus* – ‘месца’) – апісаны ў фальклорным або літаратурным творы асобны лакалізаваны аб’ект замкнёнай прасторы, які мае асаблівую сэнсавую нагрузку і, як правіла, уплывае на развіццё сюжэта.

На нашу думку, локусы разам з вобразамі-персанажамі і рэчамі трэба адносіць да адзінага сэнсаво-структурнага тыпу вобразаў, які мы абазначаем тэрмінам «аб’ектныя вобразы». **Аб’ектныя вобразы** – віды мастацкіх вобразаў, якія сэнсаво суадносяцца з адзінкавымі аб’ектамі матэрыяльнай рэчаіснасці, маюць складаную змястоўную структуру са стабільным наборам кампанентаў і адыгрываюць значную ролю ў сюжэце мастацкага твора. Мы лічым, што адрозніваць тры названыя віды вобразаў ад вобразаў іншых відаў і тыпаў неабходна менавіта па дадзеных параметрах.

Семантычнае напаўненне вобразаў-персанажаў, локусаў і рэчаў у кожным канкрэтным творы можна прадставіць у выглядзе структуры, якая ўключае наступныя кампаненты: 1) культурна-рэчаіснасны (семантыка вобраза, звязаная з тымі з’явамі рэчаіснасці і культурнымі сэнсамі, якія былі пакладзены аўтарам у яго аснову); 2) ацэначны (аўтарская ацэнка вобраза); 3) функцыянальна-мэтавы (стабільныя якасці вобраза ў мастацкім свеце твора і яго дынамічныя здольнасці рухаць сюжэт); 4) дэталізуючы (мастацкія дэталі і падрабязнасці ў складзе вобраза)³.

¹ Прокофьева В. Ю. Категория «пространство» в художественном преломлении: локусы и топосы // Вестн. Оренб. гос. ун-та. 2005. № 11. С. 89.

² Лотман Ю. М. Художественное пространство в прозе Гоголя // В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь / Ю. М. Лотман. М., 1988. С. 253.

³ Шамякіна С. В. Тыпалогія і структура аб’ектных мастацкіх вобразаў (на матэрыяле беларускіх чарадзеяна-фантастычных казак) : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.01.08 ; 10.01.09 / НАН Беларусі. Мінск, 2013.

Не ўсялякі згаданы ў творы прадмет, месца ці асоба ўяўляюць сабой паўнацэнныя аб'ектныя вобразы (макравобразы). Яны могуць быць удакладняючымі мастацкімі дэталямі (мікравобразамі). Не кожнае месца, аб'ект прасторы ў творы з'яўляюцца вобразамі-локусамі, а толькі тыя, у якіх адбываюцца асабліва значныя падзеі, на якіх канцэнтруецца асабліва ўвага, якія маюць значную сэнсавую нагрузку. Гэтыя месца ці аб'ект сваімі ўласцівасцямі, размяшчэннем у прасторы ўплываюць на ход падзей, на лёс персанажаў.

Вобразамі-локусамі ў мастацкіх творах часцей за ўсё могуць быць: аб'екты прыроды, ландшафту (зямныя, падземныя, водныя, паветраныя), збудаванні (дамы і г. д.) і цэласныя комплексы (гарады і інш.). Пры гэтым калі вобраз складзены з мноства дэталей (напрыклад, горад кампануецца са шматлікіх будынкаў, а лес з дрэў), локусам ён будзе тады, калі ўспрымаецца чытачамі як адзіны аб'ект, сэнсава адасоблены ад іншых.

Вобраз-локус знаходзіцца ў складаных узаемаадносінах не толькі з топасам, але таксама з вобразам-пейзажам і інтэр'ерам. З аднаго боку, локус як вобраз замкнёнай прасторы ў мастацкім свеце твора можа знаходзіцца ўнутры топаса як вобраза адкрытай прасторы. З другога боку, у склад локуса могуць уваходзіць (у якасці элементаў дэталізуючага кампанента структуры) пейзаж ці інтэр'ер. Апошнія два віды вобразаў пры гэтым таксама трэба адрозніваць ад локусаў. Як пейзаж, так і інтэр'ер, на нашу думку, з'яўляюцца панарамнымі малюнкамі (прыроды, гарадской прасторы або ўнутранай прасторы пэўнага памяшкання), якія складаюцца з мноства дэталей-мікравобразаў і ўспрымаюцца адрасатамі не як адзіны адасоблены аб'ект, а менавіта як пэўны набор аб'ектаў. Акрамя таго, дадзеныя віды вобразаў не маюць такой семантычнай структуры, якая ёсць у аб'ектных вобразаў, і – што вельмі важна – часцей за ўсё яны не ўплываюць на развіццё падзей у сюжэце.

Праілюструем прыведзеныя вышэй меркаванні на прыкладах з аповесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха». Куток Беларусі, у які прыязджае галоўны герой твора Андрэй Беларэцкі, – гэта вобраз-топас. У аповесці апісана пэўная мясцовасць, межы і памеры якой чытачу застаюцца невядомымі. Значыць, можна гаварыць пра адкрытую прастору. Пры гэтым дадзены Н-скі павет мае свае вельмі спецыфічныя ўласцівасці ў плане прыроды, паводзін жыхароў і да т. п. Для яго апісання пісьменнік выкарыстоўвае наступныя характарыстыкі: «месца, якое нават у той час лічылася глухім»¹, «гэта быў самы жахлівы, самы безнадзейны з нашых краявідаў: тарфяныя балоты. Трэба быць чалавекананавісікам, каб выдумаць такія мясціны...»,

¹ Караткевіч У. Дзікае паляванне караля Стаха : аповесць; Чорны замак Альшанскі : раман / прадм. А. Л. Вераб'я. Мінск, 2000. С. 18.

«неабсяжная раўніна, роўная, як стол, была карычневага, нават бурага колеру, безнадзейна роўная, нудная, змрочная»¹, «жахлівы край, жахлівыя дрэвы, жахлівыя ночы»², «гэтыя бурныя раўніны, дрыгва, напаўжывыя ад трасцы людзі, выміраючы ад старасці парк – уся гэта безнадзейная і ўсё ж родная зямля, над якою ўдзень хмары, а ўначы свеціць воўчае сонца або лье бясконца зліва»³ і г. д. Усё гэта стварае ў чытача пэўны агульны настрой і асаблівае стаўленне да апісанага краю, што дазваляе гаварыць пра яго як пра адзіны вобраз-топас.

У межах аналізаванага топаса знаходзіцца ключавы для твора вобраз-локус – маёнтак роду Яноўскіх Балотныя Яліны. Вобраз уключае ў сябе палац і акаляючы яго парк, якія, у сваю чаргу, таксама кампануюцца з мноства дэталей. Але пры гэтым дадзены прасторавы пункт успрымаецца як адзіны аб'ект, усе элементы якога ўваходзяць у яго склад і служаць для стварэння агульнага настрою месца. Гэта аб'ект замкнёнай прасторы – яго межы яскрава акрэслены. Відавочна таксама, што ён мае асаблівую сэнсавую нагрузку, непасрэдна ўплывае на развіццё сюжэта і выконвае ў творы адразу некалькі функцый (аб чым мы скажам ніжэй). Такім чынам, ужо на аснове гэтай інфармацыі можна зрабіць вывад, што мы маем справу менавіта з вобразам-локусам.

У семантычную структуру вобраза Балотных Ялін уваходзяць вобраз-пейзаж і інтэр'ер. Апісваецца парк, які акаляе дом-палац Яноўскіх. У апісанні аўтар падкрэслівае пэўныя ключавыя для ўсяго локуса рысы: змрочнасць, запушчанасць, архаічнасць і г. д. Напрыклад: «...наваколле не магло пахваліцца весялосцю», «...увесць першы паверх зарос *здзічэлым*, вялізным, як дрэвы, бэзам», «...змрочным пурпурам гарэлі на вялікай куртыне познія астры. І дом выглядаў так *змрочна і холадна*, што сэрца спіснула. Быў ён двухпавярховы... і вызначаўся той *адсутнасцю архітэктуры*, якая была тыповай для беларускіх палацаў у тых часы, калі нашы продкі кінулі будаваць замкі, але яшчэ патрабавалі ад доўлідаў, каб яны рабілі палацы падобнымі на гэтыя *замшэлыя, старыя бярогі*» (тут і далей курсіў наш. – С. Ш.)⁴ і інш.

У склад локуса Балотных Ялін таксама ўваходзіць некалькі вобразаў-інтэр'ераў, якія апісваюць розныя памяшканні ўнутры палаца. У іх падкрэслены амаль усе тыя ж уласцівасці дадзенага месца, што і ў пейзажы, аднак дадаецца пэўная велічнасць і прыгажосць. Да прыкладу: «...перад

¹ Караткевіч У. Пазнач. твор. С. 19.

² Там жа. С. 35.

³ Там жа. С. 38.

⁴ Там жа. С. 37.

намі была вялікая прыгожая гасціная, як гэта вадзілася ў *старасвецкіх панскіх дамах*... Яна была *вялізная*, такая вялізная, што мой *змрочны* адбітак у люстры недзе на другой сцяне здаваўся не большым за сулюб мезенца. Падлога з дубовых цаглін, зараз даволі *пашарпаных, неабсяжна высокія сцены*, ашаляваныя *чорнымі ад старасці*, бліскучымі дошкамі...», «якая прыгажосць і як гэта ўсё *запушчана* чалавечым нядбальствам!», «магло б здацца, што тут *ніхто не жыве*...»¹, «...рэдка мне здаралася бачыць такія *запушчаныя* пакоі. Паркет выбіты, вялізныя вокны ў пыле, люстры на столі ў пыльных чахлах», «вокны маленькія з каляровых шкельцаў, сцены *груба* атынкаваныя...», «...на сценах старая *грубая зброя*»² і да т. п.

Такім чынам, хоць прыведзеныя вышэй апісанні можна разглядаць і як асобныя вобразы-пейзажы і інтэр'еры, але ж відавочна, што яны не ізаляваныя адно ад аднаго і не самастойныя, бо з іх складаецца, у прыватнасці, агульны вобраз-локус маёнтка Балотныя Яліны, перадаюцца яго характарыстыка, уласцівасці і настроі.

Вобразы-локусы могуць выконваць у мастацкіх творах шэраг *функцый*. Разгледзім найбольш тыповыя з іх, карыстаючыся прыкладамі з «Дзікага палявання караля Стаха».

1. Локус як месца дзеяння. Зразумела, што любыя вобразы прасторы (як локусы, так і топасы і пейзажы) уяўляюць сабой апісанні месцаў, у якіх адбываюцца падзеі фальклорных і літаратурных твораў. Аднак заўважым, што топасы і пейзажы могуць проста ствараць у чытача агульнае ўражанне пра шырокі фон дзеяння, у той час як локусы заўсёды з'яўляюцца пунктамі, у якіх адбываюцца значныя і ключавыя падзеі твора. У адносінах да маёнтка Балотныя Яліны відавочна, што ў ім разгортваецца большасць падзей аповесці, многія з якіх ключавыя: прыезд Беларэцкага і яго знаёмства з Надзеяй Яноўскай, аповеды пра дзікае паляванне, пра Малога Чалавека, Блакітную Жанчыну і іх з'яўленне, свята паўналецця Яноўскай, знаёмства з Дубатоўкам і Свеціловічам і інш.

2. Сюжэтная функцыя. Як ужо было сказана вышэй, адна з асаблівасцей аб'ектных вобразаў (у прыватнасці, локусаў) – іх здольнасць рухаць сюжэт. Локус уплывае на развіццё сюжэта, змену і характар падзей. У аповесці Караткевіча менавіта з прыезду Беларэцкага ў ключавы локус – Балотныя Яліны – пачынаецца асноўны канфлікт у творы, адбываецца завязка дзеяння. Астатнія пералічаныя ў папярэднім пункце падзеі таксама паказваюць уплыў дадзенага вобраза на сюжэт. Але самае галоўнае тое, што ўся асноўная сюжэтная лінія твора звязана з маёнткам Балотныя Яліны – менавіта з-за

¹ Караткевіч У. Пазнач. твор. С. 24–25.

² Там жа. С. 47–48.

жадання захапіць яго ва ўласную маёмасць распачалі свае злчынствы і Дубатоўк, і Берман-Гацэвіч. Таму можна нават сказаць, што галоўным вобразам у творы з'яўляецца разгляданы локус, а не хто-небудзь з персанажаў, як гэта назіраецца ў большасці літаратурных твораў.

3. Характаралагічная і псіхалагічная функцыі ўказваюць на здольнасць вобразаў-локусаў узаемадзейнічаць з вобразамі-персанажамі. Пэўны локус уступае ў сюжэтнае дзеянне тады, калі ў яго трапляе персанаж. Менавіта ўзаемадзейненне з персанажам выклікае актывізацыю функцыянальна-мэтавага кампанента ў вобраза-локуса. У той жа час спецыфіка канкрэтнага локуса накладвае адбітак на паводзіны персанажа ў ім ці адносна яго. Так, праз адносіны да маёнтка Яноўскіх праяўляюцца душэўныя якасці і жыццёвыя планы Дубатоўка і Бермана. Локус, які з'яўляецца месцам жыхарства пэўнага персанажа, можа ўплываць на яго характар, эмоцыі і г. д. Гэта яскрава бачна ў вобразе Надзеі Яноўскай: Караткевіч паказвае, як змрочная, жahlівая атмасфера ў Балотных Ялінах накладвае негатыўны адбітак на псіхалогію і нават знешнасць дзяўчыны. Пры першай сустрэчы яна падалася Беларэцкаму «д'ябальскі непрыгожай», а прычына гэтаму, як пазней здагадаўся герой, – «той самы незразумелы для мяне выраз на твары, які так псаваў яе аблічча. Толькі тут я зразумеў яго. Гэта быў жах: застарэлы, цёмны жах... які настойваецца гадамі, які становіцца нарэшце звыклым станам для арганізма, ад якога не пазбаўляюцца нават у сне»¹. Пры прачытанні твора відавочна, што прычынай такога стану Надзеі ў вельмі вялікай ступені з'яўляецца атмасфера, якая пануе ў маёнтку, і незразумелыя падзеі ў ім.

4. Эмацыйная функцыя локусаў заключаецца ў іх магчымасці ўплываць на пачуцці чытачоў. Напрыклад, вельмі моцнае ўражанне выклікае, на наш погляд, наступная яскравая характарыстыка парку вакол Балотных Ялін: «Чорт ведае які дурань вырашыў насаджаць у такім змрочным месцы яліны, але гэта было зроблена, і дрэвы, якім было ніяк не менш за сотню год, зрабілі мясцовасць толькі трохкі больш прыемнай, чым славуць лес у Дантэ»². Гэта і іншыя прыведзеныя вышэй апісанні выклікаюць пры чытанні асаблівыя эмоцыі і адразу задаюць пэўны кірунак чытацкай рэцэпцыі твора.

5. Сімвалічная функцыя. Вобразы-локусы могуць ствараць асаблівы падтэкст, мець значэнне для ідэйнага зместу твора і інш. Так, маёнтка Балотных Ялін у «Дзікім паляванні караля Стаха» з'яўляецца сімвалам заняпаду беларускай шляхты ў XIX ст., што праяўляецца праз усе яго характарыстыкі і звязаныя з ім злчынныя падзеі.

¹ Караткевіч У. Пазнач. твор. С. 45.

² Там жа. С. 37.

Усе адзначаныя якасці і функцыі пэўнага локуса складаюць яго семантыку, якую можна прадставіць у выглядзе апісанай вышэй структуры з асаблівым наборам кампанентаў. Так, У. Караткевіч размясціў Балотныя Яліны ў пэўнай беларускай мясцовасці і ў пэўны гістарычны час, уключыўшы пры гэтым у апісанні вобраза элементы культуры дадзенага часу і месца і надаўшы локусу сімвалічны сэнс. Усё гэта можна аб'яднаць у культурна-рэчаіснасны кампанент структуры вобраза. Ацэнка, якую дае пісьменнік разгляданаму месцу, хутчэй негатыўная. Функцыі вобраза маёнтка ў творы і яго здольнасць рухаць сюжэт аб'ядноўваюцца ў функцыянальна-мэтавы кампанент. Шматлікія дэталі ў апісанні Балотных Ялін, у тым ліку ўключаныя ў яго вобразы-пейзажы і інтэр'еры, складаюць дэталізуючы кампанент вобраза.

Такім чынам, вобраз маёнтка Балотныя Яліны ў апавесці У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха» з'яўляецца тыповым вобразам-локусам. Дадзенае месца ўяўляецца адзіным цэласным аб'ектам, якому ў творы надаецца асаблівая ўвага, які мае глыбокае і шматбаковае сэнсавое нападзенне (што можна аб'яднаць у структуру з наборам кампанентаў, характэрных для аб'ектных вобразаў) і здольнасць уплываць на развіццё сюжэта.

